

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
Зборник радова, књига 24

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Посебна издања 114

ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

**ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
(ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)**

Уредник издања
Бојана Миљковић-Катић

Одговорни уредник
Срђан Рудић
директор Историјског института

Београд 2011

Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ

ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ ПРИВРЕДНИХ ДЕЛАТНОСТИ
У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Апстракт: Аутор је показао да је у трговини, занатству и индустрији спроведена привредна политика на темељу јасног става о потреби да се просторни распоред привредних делатности усклади са стратешким потребама државе. Због тога је сузбијана сеоска дућанска трговина, да би се брже и лакше развијала градска, како дућанска, тако и трговина занатским производим и трговина јелом и пићем (механско-кафанска). Истовремено се настојало да се што равномернијим распоредом панађура на целој државној територији обезбеди равномеран и бржи развој сточарске трговине, док су војно-стратешки циљеви утицали да се војна индустрија смести далеко од државних граница. У пољопривреди је такође уочена тежња државе за просторним планирањем, али држава није успела да пољопривредницима наметне свој план.

Кључне речи: Србија, XIX век, привредна политика, просторно планирање

Веома рано нововековна српска држава и њен кнез Милош Обреновић показали су интересовање и применили праксу планирања просторног распореда привредних делатности. Највећу пажњу власти привукла је дућанска трговина, али и трговина уопште, што је и разумљиво будући да је била најпрофитабилнија привредна делатност.

Српско друштво изашло је из устанка против османске власти (1804–1813, 1815) неиздиференцирано и са разореним привредним системом. Устаници су разградили претходни османски привредни систем, а реокупацијом су Турци разорили зачетке српског привредног система.¹ Тај дисконтинуитет нарочито је био уочљив у деловима система везаним за градска насеља, која су и у устанку и

¹ Danica Milić-Miljković, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Ekonomska biblioteka, knj. 9, Beograd 1959, 25, 34.

током његовог савладавања највише страдала. Он није превладан ни успостављањем новог привредног система под кнезом Милошем, без обзира што је власт у почетку била двојна – српска и турска. Напротив, српске власти настојале су да из њега истисну муслимане и то су успешно спровеле преоријентисањем Београдског пашалука, односно Кнежевине Србије, са транзитне трговине ка трговини сточарским производима и стоком – првенствено свињама, која је постала основ привредног развоја Кнежевине.² Муслимански трговци нису хтели (из верских разлога) нити могли (због ограниченог права на насељавање и кретање) да се преоријентишу на трговину свињама. У таквим околностима српским властима постало је изузетно важно да привредно преузму и градска насеља у којима се задржала османска привредна организација (оријентално занатство, дућанска трговина, а у неким насељима и транзитна). То се настојало постићи концентрисањем српске трговине у градским насељима.

Дућанска трговина обновљена је након устанка релативно лако, будући да се дућан могао отворити с малим капиталом и да су још одраније биле развијене везе аустријских трговаца (у првом реду српских, цинцарских и грчких) са Београдским пашалуком, тако да су путописци прве половине XIX века били фасцинирани бројем и изгледом дућана у српским варошима.³ Постојала је, међутим, опасност да се релативно мала економска моћ хришћанских дућанских трговаца (условљена малим тржиштем ограниченим током целе прве половине XIX века на насеље и његову ужу околину) распе на целој територији Београдског пашалука, уместо да се концентрише у градским насељима. Стога се српска власт определила за дуготрајну и у великом степену доследну стратегију сузбијања развоја дућанске трговине у сеоским насељима, без обзира што је повремено и привремено од ње одустајала или је модификовала.

Веома рано (1818)⁴ кнез Милош је забранио отварање сеоских дућана, а потом (1820), уз претњу да ће бити „строга каштиго-

² D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 12, 29.

³ *Вукова преписка*, приредио Л. Стојановић, књ. I, Београд 1907, 57. Видети, на пример: Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, књ. I, Београд 1901, 43–44, 126; књ. II, Београд 1902, 20, 42, 59–60.

⁴ Из писма Јоксиму Милосављевићу из септембра 1821. године јасно је да је уредба донета 1818: „јербо Господар [Милош] по преже три године издатој заповести својој не дозвољава ниједном селу, кромје Смољинца, дућане држати“, као и да је био спреман да доследно спроведе њене одредбе: „и да закаже кнез Јоксим свим

ван[и]“, обавезао власнике дућана да се преселе у варош „или ни под кој начин да дућане по селима држе“. ⁵ Забране су понављане више пута, тако да је до 1831. године отворено свега 16 сеоских дућана. ⁶ Истина, 1831. године кнез је повукао забрану, али је отварање сеоских дућана условио плаћањем високе таксе од 50 талира. ⁷ Висока аренда, која је била десет пута виша од аренде за отварање сеоских механа, указује да је политика према сеоским дућанима остала веома рестриктивна, али се уместо административним, кнез определио за дестимулисање економским мерама. И тако ограничена либерализација била је довољна да између 1831. и 1836. године буде отворено 59 сеоских дућана. ⁸

Када је тзв. Турским уставом (1838) проглашена слобода трговине, српска аутономна власт није то право проширила и на дућанску трговину на селу. Ограничења за сеоске дућане била су и директна и индиректна. У складу с уставним правима и залагањем за слободну трговину, намесничка власт успостављена после абдикације кнеза Милоша одобрила је држање дућана у сваком селу, уз плаћање годишње аренде од 50 талира у корист сеоске општине. Међутим, истовремено је прописано да на селу може постојати само један дућан. Мотиви овакве привредне политике експлицитно су објашњени жељом да се спречи „умножавање“ сеоских дућана „на штету трговине варошана“. ⁹

Међутим, и поред чврсте централизације, локална управа повремено је одступала од обавезујуће привредне политике. Руководјена сопственим економским интересима и интересима локалне средине, којој је дућанска трговина била прилика за привлачење околног становништва и ширење утицајне сфере насеља, општинске управе су одобравале отварање више дућана у једном селу, као и отварање

трговцима који с намеренијем за то [да траже дозволе за отварање дућана на селу – Б. К] намеравају господару доћи да се ниједан не труди долазити, јербо се помоћи неће“ (цит. према: D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 146, пар. 148).

⁵ Цитирано према: D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 146, пар. 148.

⁶ D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije*, 147.

⁷ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд 1901², 387.

⁸ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. III, Београд 1899, 79.

⁹ *Указ попечителству финансије*, Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији (= Зборник закона) 30, 1877, 259.

дућана уз плаћање ниже годишње аренде. Да би очувала сопствену привредну политику према сеоској дућанској трговини, централна власт је већ 1840. године прогласила убирање ниже аренде за сеоске дућане злоупотребом општинских прихода и принудила локалне власти да поштују план просторног распореда дућанске трговине.¹⁰ Градски трговци такође су увиђали значај сеоског становништва за успех сопствене делатности и у сеоским дућанима видели нелојалну конкуренцију на ионако скученом тржишту.¹¹ Стога су деценијама захтевали да се забрани отварање сеоских дућана на удаљености од два до четири, понекад и више, сати хода од вароши или да се сеоске дућаније и занатлије укључе у еснафску организацију.¹² Међутим, ни уставобранитељи ни кнез Михаило Обреновић (1862–1868) нису одступили од принципа да у сваком селу може да постоји један сеоски дућан, без обзира на удаљеност села од градског насеља. Није толерисано само постојање већег броја дућана у једном селу и они су морали да буду затворени.¹³

Заокрет је учињен тек *Законом о сеоским дућанима* из 1870. године, којим је усвојен захтев градских трговаца и забрањено отварање сеоских дућана на удаљености од четири сата хода од градског насеља. Оваква заштита варошке дућанске трговине учинила је бес-

¹⁰ *Уредба против злоупотребљенија с благодјанијама обштинским*, Зборник закона I, 1840, 206, чл. 5–6. После доношења уредбе општине су и даље покушавале да из различитих разлога смање аренду сеоским дућанијама, али су се од тада захтевом за смањење обраћале Министарству финансија ради одобрења. Углавном су биле одбијене (Архив Србије (=АС), Државни савет (=ДС), 1843, Но 322; АС, Министарство финансија (=МФ), Промишљеност (=П), 1841, ф. VI, РНо 392).

¹¹ Пожаревачки трговци, на пример, тврдили су: “ми продајемо [...] једино [...] члановима оближњи[x] места, ни читаво окружје не пазари у окружној вароши...” (Бранко Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Пожаревац 1977, 1152).

¹² Еснафска правила подразумевала су не само исту цену производа, већ и друге финансијске обавезе еснафског мајстора, односно трговца, које су за сеоске дућаније биле теже, јер су имали мањи промет и зараду. Стога не чуди што је средином XIX века у Кнежевини постојао само један еснаф на селу – абацијско-терзијско-кројачки еснаф, основан 1856. године у Петровцу на Млави, среском центру који је званично имао статус села, мада је већ био протоварошица (Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Српска академија наука, посебно издање, књ. ССХХII, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954, 32).

¹³ АС, ДС, 1839, Но 189; АС, МУД, П, 1850, X – 134; АС, МФ, Економско одељење, 1853, ф. I, Но 116; Зборник закона 30, 259; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац 1971, 419; Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, 323–324.

предметним забране које су се односиле на број дућана, па нови закон није више ограничавао број дућана у једном селу. Ипак, као мера дестимулисања те трговине задржана је висока годишња аренда за отварање сеоског дућана од 50 до 100 талира. О висини аренде одлучивао је општински збор или збор парохијана неке цркве или манастира, уколико се дућан налазио поред цркве или манастира.¹⁴

Политика ограничавања дућанске трговине на градска насеља дала је видљиве резултате. Према статистици из 1852. године, преко половине срезова у Кнежевини Србији било је без иједног сеоског дућана, и поред тога што је скоро половина постојећих била отворена после 1839, када је режим дућанске трговине на селу либерализован.¹⁵

Формирање нових градских насеља као административних центара – првенствено среских центара – такође је било механизам планирања просторног распореда дућанске трговине. Током владавине кнеза Милоша српске власти опредељивале су се за стварање среских центара у постојећим, од османске власти наслеђеним градским насељима, уколико су се она уклапала у нови привредни и административни систем. Уколико нису, подизана су нова насеља или су села проглашавана градским насељем и локалним административним центром и на тај начин су током прве половине XIX века нестала 24 градска насеља, а створено је 19 нових.¹⁶ Проглашавање места градским насељем пратило је право на формирање чаршије, чиме су се стицали услови за развој трговине и занатства. Поред тога, чаршија је у новим насељима најчешће подизана плански („регулисана“) – премеравана је и парцелисана површина на којој је требало да буду подигнуте трговачке и занатске радње, кафане и механе,

¹⁴ *Закон о сеоским дућанима*, Зборник закона XXIII, 1870, чл. 2, 127; чл. 4, 128–128, чл. 5, 128.

¹⁵ Према статистици из 1852. у 26 срезова Србије није уопште било сеоских дућана (Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, 325–326). Видети и: Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968, 653–654, 658.

¹⁶ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, основи антропогеографије*, Београд б. г. [1966], 236, Бранислав Којић, *Систематизација насеља у Србији, прилог методици категоризације савремених насеља*, Глас Српске академије наука и уметности, CCLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, Београд 1966, 175–220; исти, *Варошице у Србији XIX века, регионално-урбанистичка студија*, Београд 1970, 5–6, 9–10; Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, посебна издања, књ. 36, Београд 2002, 20.

као и приватне куће, и тако добијени плацеви дељени су или продани – као привредни центар насеља, због чега је наметала просторни распоред привредних делатности унутар самог насеља. Дућанске и занатске радње у тим малим местима обично су биле концентрисане у чаршији, центру насеља, где је била смештена и среска канцеларија, па и пијаца, уколико је насеље имало, док су ободи насеља били пољопривредни.¹⁷

Усмеравање развоја механске и кафанске трговине ка градским насељима постало је део привредне политике у време уставобранитеља. Вук Стефановић Карацић је сматрао да почетком XIX века у селима Србије није било механа и кафана, а да им је у градским насељима број био ограничен. Међутим, током владавине кнеза Милоша број кафана и механа брзо се повећавао и пред крај његове владавине било их је преко хиљаду.¹⁸ Дозволе за отварање ових радњи издавале су најпре нахијске старешине, потом нахијски судови (сигурно од 1827), уз одобрење кнеза Милоша, а под уставобранитељима Министарство унутрашњих дела. У почетку су и сеоске и градске механе плаћале исти порез.¹⁹ Разлика у висини аренде за варошке и сеоске механе уведена је 1834. године, па су власници варошких и паланачких механа плаћали 10 талира годишње, а власници сеоских механа 5 талира. На просторни распоред механске трговине та уредба није значајније утицала, јер је нижа аренда за сеоске механе била прилагођена очекиваним (мањим) могућностима зараде, а убрзо се (1840) прешло на наплату акциза („акцис“) према количини крчмљеног пића (вина, пива и ракије).²⁰

¹⁷ Без обзира што приказана схема није увек поштована, у већини малих, па и већих, градских насеља у Србији, чаршија је била смештена у центру насеља. Обично су специфичне географске околности условљавале другачија решења (Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 247–248; Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar. Razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*, Niš – Kragujevac 1984, 53, 122–124, 150; Олга Савић, *Градови и мања средишта источне Србије*, Београд 1977, 20–23.

¹⁸ Године 1836 – 1.281; 1837. године – 1.216, а 1838 – 1.166 (М. Петровић, *Финансије*, I, 353).

¹⁹ Порез је „још пре 1830. године“ утврђен на 12 гроша годишње, а од 1836. износио је 6 талира или 60 гроша годишње (Мита Петровић, *Финансије*, I, 352). *Српски рјечник и тумачен њемачијем и латинскијем ријечима*, скупио Вук Стефановић Карацић, Биоград [Београд] 1898, 320.

²⁰ *Речник закона, уредба, уредни прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србији од 1827. до половине 1854. год.*, изradio Ђорђе Петровић, Београд 1856, 230; Мита

Све већи број сеоских механа, нехигијенски услови рада и лош квалитет механских и пратећих здања, као и лош утицај који су механе, по мишљењу централне управе, имале на сеоско становништво наводили су власти да под различитим изговорима захтевају њихово затварање или ограничавање њиховог броја, али су тек 1857. поопштени општи услови за добијање дозвола: нове механе морале су да буду типски грађене, а постојеће прилагођене прописаном типу.²¹ Уведена је и разлика у висини таксе за планове за сеоске, друмске и градске механе, али је минимална такса остала 5 талира.²² *Уредба о механама* из 1861. године потврдила је поделу механа на градске, сеоске и друмске и поделу на три класе. Прописане су минимална међусобна удаљеност друмских механа од један и по сат хода (чл. 8) и високе таксе за издавање дозвола за тзв. месно механско право: за механе прве класе такса је износила 50 талира, за другу класу 30, а за трећу 20 талира (чл. 16). Локалној власти је остављено право да без одобрења министарства одбије захтев за отварањем механе (уз право жалбе молиоца), након чега је механа могла да буде подигнута само ако централна власт процени да постоји „особита потреба“. Власницима постојећих кафана и механа остављен је рок од четири године да их прилагоде новим прописима.²³ Већина сео-

Петровић, *Финансије*, III, 77; *Зборник закона* 30, 117. Варошке механе плаћале су аренду варошким општинама, а сеоске сеоским, док су друмске аренду плаћале општинама села у чијем се атару налазила деоница пута на ком су подигнуте (*Зборник закона* I, 67). Акциза је плаћана уз аренду, која је убирана у корист општине. На вино и пиво плаћала се по једна пара по оки, а на ракију по две паре (*Зборник закона* II, 1845, 8).

²¹ АС, ДС, 1857, Но 294; *Зборник закона* XII, 1859, 31; D. Milić, *Trgovina Srbije*, 164, нап. 205. У крушевачком срезу 1857. године, на пример, на поштанским друмовима постојала је свега једна механа, на сеоским друмовима њих 14, у селима их је било 17, у варошима чак 44, од чега преко половине (24) у Крушевцу (Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку*, 574).

²² Механе су подељене у три групе (класе). У првој класи биле су механе поред главних друмова, у другој механе поред споредних путева, а у трећој сеоске механе (*Зборник закона* X, 1857, 29). Такса за планове механа „по селима изван друмова“ износила је 5 талира, за оне у селима и на споредним друмовима 10, а на оне на главним друмовима 15 талира. Поред тога, за лично право бављења кафанско-механским занатом плаћала се такса од 5 талира, било да се кафана налазила на селу, друму или у градском насељу (*Уредба о таксама*, *Зборник закона* X, 43–44).

²³ *Уредба о меанама*, *Зборник закона* XV, 1863, 221–223, 226. Уз месно механско право плаћало се и лично механско право: 5 талира за оне који почињу да се баве том делатношћу, односно 3 цванцика за оне који су се до издавања уредбе бавили овим занатом (Исто, чл. 17 и 18).

ских механа није могла да буде прилагођена новом пропису, што је омогућило смањивање броја сеоских механа и концентрисање механске трговине у градским насељима и на путевима фреквентније трговине. Вероватно је државну управу за овакву привредну политику определила чињеница да су сеоске механе делимично преузеле улогу сеоских дућана.²⁴ Убрзо је, *Додатком к Уредби о механама* из 1864. године, прецизирано је да кафане могу да буду отворене само у градским насељима, тако да су убудуће на селу могле постојати само механе.²⁵

Већ 1865. године прописане су нове таксе, како за лично, тако и за месно механско право, које су биле вишеструко више за власнике који дотада нису имали та права.²⁶ Три до четири пута вишим таксама за отварање нових кафана и механа држава је настојала да дестимулише даљи развој ове делатности уопште, а нарочито на селу, где ни најнижа такса, услед малог промета и зараде, није могла да компензује увећане трошкове због повећаних такса и типске градње.²⁷

*

Централна, а њоме подстакнута и локална управа, бавиле су се и просторним распоредом привредних делатности унутар самих градских насеља, у првом реду пројектовањем просторног распореда занатства. Међутим, занатство је функционисало у ствари као део дућанске трговине, осим у мањем делу, где се радило по поручбини и се производило „на парче“ за успешне варошке трговце.

²⁴ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, I, 258, 327.

²⁵ *Додатак к Уредби о меанама*, Зборник закона XVII, 1865, 172.

²⁶ Власници нових механа који нису имали механско право плаћали су за планове 600 гроша за прву класу, 360 за другу и 240 гроша за трећу класу, док су власници механа који су имали механско право за кафане истих класа плаћали 180, 120 и 60 гроша. Поред тога, сви су плаћали још по 120 гроша за уверење за лично механско, односно кафанско право, док су кафеције за уверење о месном кафанском праву морале да плате и таксу од 480 гроша, а механције 120 гроша (*Закон о таксама*, Зборник закона XVIII, 1865, 120).

²⁷ Механе прве класе морале су да имају најмање пет соба, од којих су три собе морале да имају намештај, друге класе морале су да имају четири собе, од којих су две морале да имају намештај, док су механе треће класе такође морале да имају четири собе, али је само једна требало да буде намештена. Ненамештене собе планиране су за „ручавање и преноћиште људи нижег реда“. Поред просторија за госте, механе су морале да имају кухињу, ар и друге потребне просторије (чл. 3), а сеоске механе и „фуруну за печење леба“ и бунар или други извор пијаће воде (чл. 7). *Уредба о меанама*, 220.

Током прве половине XIX века процес просторне сегрегације појединих занатских делатности планиран је и спроведен само у Београду, будући да ни занатска ни дућанска делатност у осталим варошима Србије нису биле у довољном степену издиференциране да би могле да буду концентрисане у појединим деловима градског насеља.

Већ током тридесетих година, кнез Милош је почео управо пресељењем и концентрисањем занатлија на одређени простор да спроводи амбициозни план изградње новог, српског Београда ван тадашње вароши у шанцу, која је и формално и симболично била турска (осим дела око Саборне цркве). План о пресељењу абација у данашњу улицу Краљице Наталије најупечаљивији је пример те амбиције. Предузет је низ мера за њихово пресељење (испланиран простор, просечена улица, измерени и бесплатно подељени дућански, односно кућни плацеви) и на крају су, и поред дугогодишњег отпора, пресељене абације из вароши у шанцу и концентрисане у посебној улици, која је деценијама касније носила име Абацијска улица.²⁸

Пресељење осталих занатлија и концентрисање појединих занатских делатности у одређеним деловима града није било тако драматично, мада је и даље вршено уз притисак, повремено и батинање устабаша. Тако су на плато данашњих Теразија пресељени колари и ковачи, а касније и даље од вароши – на Ташмајдан, пресељене су београдске фишегџије и формирано језгро данашњег Булеvara краља Александра.²⁹

Власти су се руководиле различитим мотивима приликом концентрисања занатлија у одређеним деловима града. Основни мотив кнеза Милоша било је стварање српске вароши, пошто није успео ни политички ни економски да преузме турску. Првенствено из безбедносних разлога, ту нову варош, односно чаршију, удаљио је од тврђаве у којој је био турски гарнизон. У контексту те идеје о новој српској вароши може се тумачити и регулисање београдских подграђа Савамала и Палилула. Мотив за просторно издвајање осталих занатлија био је, чини се, практичнији – угрожавање околине

²⁸ Детаљно: Бранко Максимовић, *Борба за одржавање абацијске чаршије као привредног елемента новог Београда ван шанца*, Годишњак Музеја града Београда, књ. II, 1955, 237–246.

²⁹ Исто, 241–242; Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819-1939*, Београд 1964, 629; V. Масуга, *Čaršija i gradski centar*, 49, 123–124; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820 – 1912*, Београд 1970, 183–188; Бошко Мијатовић, *Два века Дечанске улице*, б. м., б. г. [Београд 2009], 22–23.

њиховом делатношћу, првенствено изазивањем опасности од пожара. На такав закључак упућује чињеница да је у градским насељима у унутрашњости Кнежевине дошло до концентрисања и удаљавања скоро искључиво занатских радњи чије је пословање угрожавало безбедност. Остале делатности у тим насељима нису биле досегле потребан степен развоја да би концентрисање радњи било условљено економским и друштвеним потребама како привредника, тако и становника.³⁰

Понегде је концентрација занатлија одређених заната у неком делу града поново утицала на просторно планирање насеља, односно његових делова. Тако се, на пример, околност да је данашња Дечанска улица у Београду веома рано широко просечена приписује чињеници да су у њој насељени колари и ковачи, због чега је прилагођена потреби да се запрежна кола могу мимоићи и ући у дворишта занатских радњи.³¹

*

Иако је имала најдужу традицију на просторима Кнежевине Србије и посебно место у привредној политици, дућанска трговина није постала и водећа трговачка грана. Примат у развоју унутрашњег тржишта припао је трговини стоком, чији је сегмент чинила и трговина на панађурима (сајмовима). Панађурска трговина развијала се на потпуно опречном приступу у просторном планирању ове делатности у односу на дућанску трговину. Панађури су 1839. године уређени *Уредбом о држању панађура* и добили су сталност и чврсту организацију. Организовани су првенствено као места за трговину стоком, претежно крупном. Политика просторног планирања примењена у овој области била је усмерена на што равномернији распоред панађура по целој територији Кнежевине, како би што директније утицали на развој унутрашњег тржишта и његово повезивање са иностраном. Стога је из 1839. године у сваком округу организован по један панађур. При томе су у ужичком округу задржана два по-

³⁰ Просторно концентрисање радњи одређеног типа у одређеним улицама сматра се „природним“ процесом развоја градова, јер успоставља равнотежу између захтева купаца за комфоном куповином (обиласком малог простора ради увида у понуду) и веће могућности продаје, због присуства већег броја потенцијалних купаца (тзв. Хотелингова просторна равнотежа). *Hotelling model*, in: *The Dictionary of Human Geography*, ed. R. J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt, M. Watts, Blackwell, 2000⁴, 345.

³¹ Б. Мијатовић, *Два века Дечанске улице*, 22.

стојећа и разрађена панађура – у Ивањици и у Пожеги (дакле, укупно 13).³²

Без обзира што су варошки дућански трговци веома сликовито властима представљали негативни утицај панађурске трговине на дућанску,³³ власти су увек одобравале захтеве за отварањем нових панађура, као и за њихово проширивање у петодневне сајмове на којима се трговало и стоком и дућанском робом. Ради што ефикасније трговине стоком, Министарство унутрашњих дела, под чијом су јурисдикцијом били и панађури, мењало је и усклађивало места одржавања панађура, као и датуме одржавања, настојећи да направи ефикасну „маршруту“ за трговце који су се кретали с једног на други панађур.³⁴ У таквим околностима, број панађура стално се увећавао (1863. постојала су већ 32, а до деведесетих година XIX века било их је „преко стотине“), а растао је и број петодневних сајмова.³⁵ Једино је уредба из 1859, којом су укинута тзв. петодневни панађури, односно забрањена продаја стране робе, одступала од политике подстицања панађурске трговине, али је она донесена у турбулентно време смене династије и вероватно је била део полулистичке политике кнеза Милоша, будући да је само неколико година касније,

³² Уредба о држању панађура, Зборник закона I, 87–89, 91–93; *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1861. и 1862.*, 99.

³³ Параћински трговци, на пример, тврдили су 1858. године да “за ово неколико година од кад постоји панађур у Ћуприји све су околне вароши велики удар трговини својој искусиле. Тако Ћуприја је у главу убијена, Параћин у очевидном назадку од чега непрестано и све горе болује, Јагодина здраво осакаћена, па и сам Свилајнац и Крушевац, као знаменито удаљене тачке, осећају шкодљиви утицај ћупријскога панађура на своју трговину” (АС, ДС, 1859, Но 509, 860; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 168. 170).

³⁴ Зборник закона II, 162; Зборник закона III, 1847, 153; Зборник закона V, 1853, 114, 290; Зборник закона VI, 1853, 62, 90–91; Зборник закона VII, 1854, 72; Зборник закона VIII, 1856, 45, 73; Зборник закона X, 77; Зборник закона XI, 1858, 106; Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, 170. Тако је промена времена одржавања шопићког панађура, на пример, образложена је чињеницом да би се тиме “учинила [...] олакшица трговцима, кои би свраћајући се са Св. Петровског панађура из Бруснице, желили и на овај панађур свратити, и што би одавде могли у Ваљево на Св. Илијскиј панађур ићи” (Зборник закона V, 271).

³⁵ *Окрет унутрашње трговине Србије у години 1863*, 18–19. Зборник закона V, 290; Зборник закона VI, 6; Зборник закона VIII, 45; Зборник закона IX, 1857, 3; Зборник закона 50, 1899, 224. До доношења *Закона о панађури*ма 1865. године, 19 тродневних панађура претворено је у петодневне (Милан Матијевић, *Карановачки панађури*, Краљево 1991, 11).

1864, *Законом о панађурима* поново дозвољена продаја стране робе (чл. 5) и одобрено отварање панађура у свим местима која могу да обезбеде да приходи панађура буду двоструко већи од расхода (чл. 2).³⁶ До краја осамдесетих година XIX века намножило их се толико да је само у једној години (1894) затворено тридесетак. У међувремену, међутим, у великој мери су изгубили основну функцију и постали вашари за забаву становништва.³⁷

*

Током владавине уставобранитеља зачета је у Србији и индустријска производња, а на основу рударства и металургије покренута је у Крагујевцу војна индустрија.³⁸ Као што је и разумљиво, просторни распоред рударско-топионичарских предузећа био је предодређен положајем рудишта, тако да се политика просторног плани-

³⁶ Зборник закона XII, 57–58; *Закон о панађурима*, Зборник закона XVIII, 3.

³⁷ Зборник закона 50, 107, 177, 179, 223–232; *Распис министра народне привреде да се на панађурима забрани коцкарство, комедије, циркуси, панораме и т. д.*, исто, 180. Образлажући разлоге за укидање панађура 1894. године, министар привреде Сима Лозанић навео је следеће разлоге: „многбројни панађури, који су у низу година установљавани и држани у разним крајевима Србије, ни у колико не одговарају оној сврси, која им је законом намењена, већ, шта више, омећу правилни развитак трговине и радиности у земљи, а врло често штете и моралном угледу околине, па и здрављу посетилаца истих“ (Исто, 223).

³⁸ У првој половини XIX века у Србији је било основано више индустријских предузећа: барутана у Страгарима (основана 1807, па обновљена 1837), две радионице за ливење топова (у Београду 1807. и у Крагујевцу 1836), две табане за прераду коже (у Београду 1834. и у Крагујевцу 1837) и државна ледерница у Топчидеру (1839), али је само у ледерници коришћен претежно машински рад. Остала предузећа била су у ствари занатске радионице нешто већих капацитета. Средином века била су подигнута нова државна индустријска предузећа: тополивница на Врачару (1848), топионице гвожђа и бакра у Мајданпеку (1850–1856), Арсенал у Крагујевцу (1853) и фабрика чоје у Београду (1852), а у прехрамбеној индустрији два модерна млина – парни у Београду (1850) и турбомлин на Млави (1856). Приватна индустријска предузећа била су стаклара Аврама Петронијевића у близини Јагодине и шест новоотворених пивара: Јована Вајнхапела (Београд 1839), Константина Хотија (Београд, 1841), синова Јована Апела (Алексинач, 1844), Михаила Косовца (Јагодина, 1852), Стевана Крена (Чачак, 1854) и Франца Шимека (Мајданпек, 1856). Ратомир В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд б. г. [1990], 30, 42–44, 212; АС, ДС, 1856, Но 67, 723, 772. Државна управа није одобрила све захтеве за отварање пивара, па је 1840. одбијен захтев Јоце Јовановића да у Београду отвори пивару (АС, ДС, 1840, Но 22, 36, 395).

рања ових делатности исцрпљивала на одлуци државе, која је била власник и рудника и металуршких предузећа, које ће рудиште бити активирано.

Смештање војне индустрије, међутим, планирано је на основу стратешких интереса државе, па су војна индустријска предузећа смештена у централном делу државе – у Крагујевцу и његовој околини, а не у Београду, иако је имао најбољу инфраструктуру и комуникације и више радне снаге. На то да се државна управа руководила стратешким, а не привредним мотивима приликом подизања фабрике оружја, која је настала 1853. године прерастањем тополивнице у арсенал, указује чињеница да су машине постојеће тополивнице са Врачара у Београду пресељене у Крагујевац.³⁹ У његовој околини, у Страгарима, подигнута је 1837. године државна барутана, чија је технологија производње осавремењена управо у време подизања фабрике оружја (1853/54) и изједначена с технологијом у развијеним европским земљама.⁴⁰ Изабран је Крагујевац, упркос томе што није имао ни јаке енергетске изворе – било водене, било минералне (фабрика је угљем снабдевана из Сењског рудника), ни изворе сировина у близини (обезбеђивала су их мајданпечка рударско-топионичарска предузећа до њиховог преласка у руке странаца), а ни потребну инфраструктуру, како путну, тако и техничку (због чега је у граду 1854. отворена и стручна занатлијска школа која је требало да школује домаћи кадар за рад у фабрици).⁴¹ Нису процењени ни економска исплативост пројекта нити су адекватно пројектоване потребе Србије за оружјем, па је фабрика иако због недостатка сировина није радила пуним капацитетима, фабрика је за неколико годи-

³⁹ Тада је постојећа тополивница проширена радионицом за преправку пушака (која је следеће године опремљена и машином за олуцавање пушчаних цеви) и радионицом за израду лафета (1854) и опремљена новим машинама (парном од 15 kw, машином за врћење и олуцавање топовских цеви и другима). Предузеће је имало и чаурницу (за израду оловних зрна, чаура и упаљача) и пиротехнику (лабораторију за ливење фишека и кеса). Živomir Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika 1853–1953*, Београд 1973, 41, 48, 54, 56–57.

⁴⁰ Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 31–32; Александар Стаматовић, *Војни производни погони – прва савремена индустрија у Србији (1804–1878)*, Пинус 6, Београд 1997, 60, 79–80, 95–96, 104; АС, ДС, 1852, Но 207; 1853, Но 15, 32, 35, 51, 145, 293; 1856, Но 190; 1857, Но 386.

⁴¹ Школа је радила до 1859. године и поново је отворена 1862, а обуку је завршило свега 14 питомаца, од којих су само четворица радила у том предузећу (Ž. Spasić, *nav. delo*, 175–177).

на задовољила потребе војске за оруђима, због чега је озбиљно разматрано њено затварање. Међутим, геополитички интереси (ослобођење и уједињење српског народа, због чега је требало обезбедити војне потенцијале земље) навели су власти да наставе производњу.⁴² Ти циљеви мотивисали су државу да не одустаје од нових инвестиција, реорганизација и промене производних артикала, како би предузеће одржало производњу и превладало дубоку кризу крајем педесетих и почетком шездесетих година. Ни када се држава Србија определила за увоз модерног оружја, фабрика није затворена, већ је коришћена за поправке и прераду старог оружја.⁴³

⁴² Фабрика је производила само лафете и другу војну опрему (лопате, сандуке за муницију, пољске ковачнице и сл), али и црквена звона не би ли како-тако попунила капацитете.

⁴³ Крајем владавине уставобранитеља фабрика је готово престала с радом, ограничивши производњу на пушкарницу и лафетницу. Сменом династије претрпела је реорганизацију, која је била неуспешна и умало је довела до гашења фабрике. Нормални радни процес успостављен је 1862. године, када су поново организационо повезани сви делови фабрике (Исто, 41, 48, 54, 56–57)

Bojana Miljković-Katić

SPATIAL PLANNING OF ECONOMIC ACTIVITIES
IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA

Summary

Analysing the economic policy of the Principality of Serbia, one can observe that the central administration has, very early, even before achieving the autonomy, put into effect the spatial planning elements of economic activities. This was most obvious in the shop trade, since concentrating shop trade in urban settlements aimed at suppressing the Turks from the economic life of the country. Thus has the opening of shops in villages been restricted by means of different measures, and the same pattern applied on artisanal trade, which basically represented the shop trade segment. Through time, the authorities aimed at regrouping the inn and bar trade in urban areas, by means of significantly less strict measures, or in regions covered with roads lying on busy trade and transport routes. On the occasion of creating the new urban settlements according to the new economic orientation of the Principality of Serbia aimed at promoting the export cattle trade, the spatial arrangement of the shop trade and craftsmanship has also been planned, since the newly-established settlements have been formed as trading as well as administrative centers. Due to the relatively slow economic growth, regroupment of the same or similar activities in only one sector of the settlement (Hotelling spatial balance /Harold Hotelling) has been noticed in Belgrade only, while in other urban settlements only artisanal shops have been regrouped, whose work endangered the downtown safety.

Spatial planning policy in cattle trade has been conducted according to the principle of the most possibly equalized development of the entire state territory. Since majority of the cattle trade has been effectuated on village fairs, the authorities aimed at organizing at least one of these in every district. The number of village fairs grew together with the development of the cattle trade, and authorities not only accepted organizing new fairs, but also tried to create „trading routes“ - by coordinating time and place of these events - that would facilitate the circulation of cattle traders.

The spatial planning industry policy has been formulated rather early as well. Military and strategic goals have influenced the authorities in their decision of placing an arm factory in Kragujevac, in spite of the fact that no traffic, energetic nor cadre potentials have been present in the town itself. The first modern powder plant was built in its surroundings (Stragari).

Key words: Serbia, 19th century, economic policy, spatial planning,